Thomas van Aquino: 8 thema's

Een lezingenreeks op het Grootseminarie Rolduc

Thema VII) Thomas van Aquino over waarde en waardigheid van de schepping

1) Introductie

Thomas: "Ad tertium dicendum, quod quamvis res corruptibilis melior esset si incorruptibilitatem haberet, melius tamen est universum quod ex corruptibilibus et incorruptibilibus constat, quam quod ex incorruptibilibus tantum constaret." (De ver. 5, 3 ad 3)

Vertaling: "Hoewel een vergankelijk wezen beter [lees: van een hogere rangorde] zou zijn als het niet vergankelijk was, zo is toch een wereld, die uit het vergankelijke en het onvergankelijke bestaat, beter [dan een wereld], die enkel onvergankelijke wezens zou hebben."

- cf. S.c.G. III, 71; 136

Dit is een citaat van Thomas van Aquino dat een uitspraak doet over het universum. In de vertaling is gekozen voor het woord 'wereld', als een 'pars pro toto', 'een deel voor het geheel'.

Met andere woorden: het gaat over het heelal, over **alles wat er is** en meer nog: over alles wat er **zou kunnen** zijn: namelijk vergankelijke dingen en niet vergankelijke dingen (**corruptibilia et incorruptibilia**). Thomas houdt er in ieder geval rekening mee dat er naast de zichtbare, aantoonbare, meetbare schepping (materie) ook een niet-zichtbare en niet meetbare schepping kan bestaan. De bijzondere eigenschap van dit deel van de schepping is zelfs, dat zij niet vergankelijk is. Op deze plaats geeft Thomas echter geen verdere invulling van de niet vergankelijke wezens.
Opmerkelijk is dit citaat van Thomas ook, omdat het een aantal subtiele verschillen in ons denken en kennen van het universum duidelijk wil maken.

De **eerste indeling** die deze uitspraak aangeeft, is van ontologische aard, wil zeggen: de mogelijke zijnswijze van alles wat er is, is ofwel vergankelijk of niet vergankelijk.

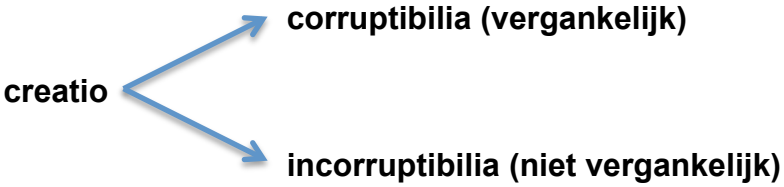

Een **tweede indeling** die Thomas met dit citaat aanbrengt, loopt via het adjectivum (bijvoeglijk naamwoord) **'melior'**.
'Melior' (of: 'melius') is de comparativus (overtreffende trap) van 'bonum', wat 'goed' betekent. Het begrip 'beter' wordt echter twee keer gebruikt:

a) in de conjunctief: 'melior esset' : 'beter **zou zijn**'
b) in de actieve vorm: 'melius est' : '**is** beter'

Het gaat dus om twee soorten van vergelijkingen:

Ad a)
Eén keer is het een **fictieve vergelijking**: er bestaat een ding dat vergankelijk is, maar het **zou** een nog beter ding zijn als het ook nog onvergankelijkheid zou bevatten. Op welke manier zou dit ding dan beter zijn? Op een ontologische wijze, want dan zou dit ding nooit meer vergaan. En de niet vergankelijke zijnswijze staat hoger dan de vergankelijke zijnswijze. Als wij deze gedachte concreet met en voorbeeld invullen zou men kunnen zeggen: een boom is van een lagere zijnswijze dan een engel (als wij tenminste het begrip 'engel' voor een zijnsvorm reserveren die onvergankelijk is). Of omgekeerd: het zou beter zijn voor de boom als die ook nog onvergankelijk was.
Maar ja, wij stellen vast: alle bomen zijn vergankelijk. Tot de schepping horen nu eenmaal vergankelijke bomen, en vergankelijke bergen, en dalen, en rivieren en oceanen. En planeten en sterren en galaxieën.

Ad b)
De tweede vergelijking veronderstelt feitelijk het resultaat van de eerste vergelijking. Want die vergankelijke dingen die er nu eenmaal zijn – want het **zou wel beter** zijn als zij ook onvergankelijk waren, maar **ze zijn het nu eenmaal niet** - vormen nu samen met onvergankelijke dingen het geheel van het universum. En deze constellatie, dat er een universum is met onvergankelijke **en** vergankelijke dingen **samen**, noemt Thomas **beter** dan een universum met alleen maar onvergankelijke dingen. Ook hier moeten wij vragen: op welke manier 'beter'? Het antwoord hierop is niet zo eenduidig dan bij de eerste vergelijking.
Eén gedachte van Thomas is alvast zeker: God heeft zich in zijn schepping niet vergist. Ook **scheppings-theologisch** is het volgens Thomas dus beter dat God niet alleen dingen schept die onvergankelijk zijn, maar ook dingen die vergankelijk zijn, die dus niet deelhebben aan Gods zijnswijze zelf. Bovendien – dat impliceert het 'beter' volgens mij ook – is het **antropologisch-kentheoretisch** beter dat er **voor de mens** ook vergankelijke dingen zijn, zoals de mens zelf ook vergankelijk is, althans naar zijn materiële constitutie. Want het is juist de mens die in zichzelf beide naturen – het vergankelijke en het onvergankelijke – in zich verenigt. In hem verwezenlijkt zich de communicatievaardigheid (*'communicabile'*) die Thomas opmerkt. Daarbij gaat het niet zozeer om communicatie als tussenmenselijke taalvaardigheid, dan veel meer om de principiële kenbaarheid van aan de ene kant al het geschapene, en aan de andere kant het specifieke kenvermogen van de mens. Als een 'tussenwezen' staat de mens naar beide kanten open voor de vergankelijke en de onvergankelijke schepping.
Misschien zou men samengevat de uitspraak kunnen wagen, **dat Thomas de pluriformiteit van een onvolmaaktere schepping hoger aanslaat dan de**

uniformiteit van een volmaaktere schepping. Gods creativiteit - in de dubbele zin van het woord - komt beter tot uitdrukking in een veelvuldige verscheidenheid dan in een hoogstaande uniformiteit.

Is dit een pleidooi voor kwantiteit boven kwaliteit? In zekere zin wel, waarbij opgemerkt dient te worden dat het universum (schepping) in zijn geheel dus van een hogere kwaliteit is, als er naast onvergankelijke dingen ook vergankelijke dingen bestaan, hoewel de onvergankelijke dingen op zich genomen van een hogere kwaliteit zijn dan vergankelijke dingen. Gods creativiteit (in de letterlijke zin van het woord) komt beter tot uitdrukking in een veelvuldige verscheidenheid dan in een kleine hoogstaande uniformiteit.

Misschien dat deze gedachte enigszins verrassend is, want wij zijn het vanouds gewend om vanzelfsprekend in een materiële wereld te leven. Dat het universum ook anders had kunnen zijn – wil zeggen een universum dat alleen uit onvergankelijke dingen bestaat – komt in ons voorstellingsvermogen niet zo snel op. Het fantasy-genre kent weliswaar parallelle universa, en in de moderne astronomie is er ook sprake van de mogelijkheid van multiversa in plaats van één universum, maar in onze voorstellingen of berekeningen hebben ook die andere universa vormen van materialiteit.
Dat betekent dat deze uitspraak van Thomas die wij hier onder ogen zien, van de veronderstelling uitgaat dat er een Schepper is die aan het begin van alles staat. Die Schepper heeft een andere zijnsvorm dan materie, want materie is veranderlijk en vergankelijk.

2) De zijnsorde van de schepping

Maar Thomas is dus van mening dat die Schepper – God – er goed aan gedaan heeft om iets te laten zijn dat niet Hijzelf is. Een God die niet alleen bij zichzelf blijft, die niet genoegen met zichzelf neemt, is – als wij de uitspraak van Thomas in zijn consequenties serieus nemen - een ‘betere’ God dan een God die in alle eenzame eeuwigheid niets buiten zichzelf had toegelaten. – Wanneer ons deze overwegingen wat duizelingwekkend voorkomen, dan ligt dan waarschijnlijk ten eerste aan onze onwennigheid om deze scheppingsmogelijkheden als het ware in gedachten door te spelen, en anderzijds aan de noodzakelijke beperkingen van ons standpunt hier en nu. **Want ons perspectief is nu eenmaal dat van een onderdeel te zijn van het feitelijke resultaat: namelijk een bepaalde plaats in de ordening van die schepping in te nemen;** een plaats die gebonden is aan tijd en ruimte, en aan de materialiteit die wij aan ons zelf waarnemen. Maar – en ook dat hoort bij die noodzakelijkheid – wij als mensen zijn het dus **wél**, die over al die mogelijkheden van schepping kunnen nadenken. Wij kunnen ons – zoals wij zeggen – die mogelijkheden **‘voor de geest’** halen. Onwillekeurig spreken wij op deze manier dus over ons zelf als over wezens die op de een of andere manier tot twee werelden behoren: tot de wereld van de geschapen, vergankelijke dingen, maar tevens tot een vorm van ‘geestwereld’, die juist met dat vermogen van het denken afstand kan nemen van de pure materialiteit, ook afstand van tijd en ruimte. Dit vermogen, deze vaardigheid van afstand nemen, noemen wij **‘abstraheren’**, wil zeggen wij halen uit die concrete materialiteit bepaalde ‘vormen’ tevoorschijn, die wij ‘gedachten’

noemen, of ‘ideeën’, of ‘begrippen’. Deze gedachten en ideeën zijn dus onze bouwstenen om door te dringen tot de wereld van materialiteit en van im-materialiteit. Het is deze positie van de mens als een **‘tussenwezen’** die Thomas altijd heeft gefascineerd, en ze blijft ook voor ons fascinerend, vooral wanneer wij ons voor ogen houden welke ordening van de algehele schepping dit met zich mee brengt.

In een tekst uit de ***‘Summa contra gentiles’*** die men een ‘trapmodel van de zijnsvormen’ zou kunnen noemen, zet Thomas deze ordening uiteen:

Thomas, S.c.G. IV, 11
“Secundum diversitatem naturarum diversus emanationis modus invenitur in rebus: et quanto aliqua natura est altior, tanto id quod ex ea emanatur, magis ei est intimum.
In rebus enim omnibus inanimata corpora infimum locum tenent; in quibus emanationes aliter esse non possunt nisi per actionem unius eorum in aliquod alterum […].
Inter animata vero corpora, proximum locum tenent plantae, in quibus iam emanatio ex interiori procedit, in quantum scilicet humor plantae intraneus in semen convertitur, et illud semen, terrae mandatum, crescit in plantam. Iam ergo hic primus gradus vitae invenitur: nam viventia sunt quae seipsa movent ad agendum; […]
Est tamen vita plantarum imperfecta: quia emanatio in eis licet ab interiori procedat, tamen paulatim ab interioribus exiens quod emanat, finaliter omnino extrinsecum invenitur.
Ultra plantarum vero vitam, altior gradus vitae invenitur, qui est secundum animatum sensitivam: cuius emanatio propria, etsi ab exteriori incipiat, in interiori tamen terminatur; et quanto emanatio magis incesserit, tanto magis ad intima devenitur. Sensibile enim exterius formam suam exterioribus sensibus ingerit; a quibus procedit in imaginationem et ulterius in memoriae thesaurum. In quolibet tamen huius emanationis processu, principium et termius pertinent ad diversa: non enim aliqua potentia sensitiva in seipsam reflectitur. Est ergo hic gradus vitae tanto altior quam vita plantarum, quanto operatio huius vitae magis in intimis continetur; non tamen est omnino vita perfecta, cum emanatio semper fiat ex uno in alterum.
Est enim supremus et pefectus gradus vitae qui est secundum intellectum: na intellectus in seipsum reflectitur, et seipsum intelligere potest. Sed in intellectuali vita diversi gradus inveniuntur.
Nam intellectus humanus, etsi seipsum cognoscere possit, tamen primum suae cognitionis initium ab extrinsco sumit: quia non est intelligere sine phantasmate. Perfectio igitur est intellectualis vita in angelis, in quibus intellectus ad sui cognitionem non procedit ex aliquo exteriori, sed per se cognoscit quia, licet intentio intellecta sit eis omnino intrinseca, non tamen ipsa intentio intellecta est eorum substantia; quia non est idem in eis intelligere et esse.
Ultima igitur perfectio vitae competit Deo, in quo non est aliquid intelligere et aliud esse, […], et ita oportet quod intentio intellecta in Deo sit ipsa divina essentia.”

Vertaling:

In de dingen wordt volgens hun onderscheiden natuur ook een onderscheiden wijze van ‘zich tot uitdrukking brengen’ gevonden: en een ding is van een hogere natuur hoe meer deze ‘uitdrukking’ zich in het eigen innerlijk voltrekt.
Van alle dingen staan de niet bezielde materiële dingen op de laagste plaats; hun uitingen kunnen zich niet anders voltrekken dan door inwerking van het ene op het andere […].
De eerstvolgende plaats nemen - onder de bezielde lichamen – de planten in. Hun uiting begint alvast van binnen uit, doordat namelijk het innerlijke vocht van de plant zich in een zaad verandert, en dit zaad – in de aarde gegeven – uitgroeit tot een [nieuwe] plant. Hier vindt men dus de eerste trede van leven, want levendig zijn betekent ‘zich zelf tot activiteit bewegen’. […]
Toch is het leven van de planten nog onvolmaakt: hun uitingen beginnen weliswaar van binnen, maar dit ‘voortgebrachte’ treedt naar buiten, en bevindt zich tenslotte helemaal buiten haar zelf.
Boven de trede van het plantaardige leven, staat een hogere trap van het levendige, en wel het sensitieve leven: haar levensuiting begint weliswaar **buiten** haar, maar eindigt **in** haar zelf; en hoe meer zij naar binnen dringt, des te meer wordt zij ‘verinnerlijkt’. Want de zintuigelijk waargenomen dingen geven aan de zintuigen hun structuur; die vervolgens van daar doordringt tot de **voorstellingskracht** en de **schatkamer van het geheugen**. Maar bij elk van deze wezensuitingen liggen begin en einde uit elkaar; want een zintuigelijk vermogen kan zich niet op zichzelf richten.
Deze trap van het leven staat dus veel hoger dan het plantaardige leven, in zoverre de activiteit van dit [dierlijk] leven meer in zichzelf besloten blijft; maar het is nog geen volmaakt leven als zodanig, omdat [begin en einde van] deze wezensuiting telkens uit elkaar liggen.
De hoogste en meest volmaakte trap van het leven is zij die zich volgens het verstandelijke kennen voltrekt; want het verstand richt zich op zichzelf en is in staat zichzelf te kennen. Maar toch worden ook binnen dit geestelijke leven verschillende graden gevonden.
De menselijke geest verkrijgt – ook al kan hij zichzelf kennen – het eerste begin van de kennis van buiten, want hij is niet in staat [ook maar iets] zonder zintuigelijke beelden te kennen.
Een volmaakter geestelijk leven wordt in de engelen gevonden, van wie de kennende geest niet van buiten af tot zelfkennis geraakt, maar zichzelf door zichzelf kent.
Desalniettemin bereikt ook hun leven nog niet de hoogste trap van volmaaktheid. Want hoewel hun verstandelijk inzicht helemaal in zichzelf rust, is dit toch niet gelijk aan hun wezen; want in de engelen is kennen en zijn niet hetzelfde.
De hoogste volkomenheid van het leven komt dus God toe, in wie kennen en zijn zich niet van elkaar onderscheiden. Daarom moet het verstandelijk zichzelf kennen in God hetzelfde zijn als zijn wezen.

Uitwerking van dit trapmodel van het levendige

Deze tekst van Thomas zou men de **zijnsorde van het universum** kunnen noemen. Zonder te beschikken over instrumenten van moderne natuurwetenschap, presenteert Thomas een filosofische indeling van de verschillende zijnsvormen. Het beslissende criterium voor de verschillen in de zijnsvormen vindt hij in een **toenemende interiorisering (‘verinnerlijking’)** van hun wijze van

uitdrukkingsvormen, de **‘modus emanationis’**. Deze uitdrukkingsvormen bevatten als het ware de presentatie en de werkwijze van de verschillende zijnsvormen. Of als vraag geformuleerd: op welke telkens andere wijze ‘staat’ en ‘werkt’ bij voorbeeld een steen, een boom of een mens in deze wereld?
Het perspectief van waaruit deze observaties worden gemaakt is uiteraard de mens, want wij kennen alleen onszelf als wezens die de dingen om ons heen observeren, onderzoeken, indelingen maken, etc. Binnen dit onderzoek valt Thomas op dat een steen, een boom of een mens telkens **‘anders’** in deze wereld staan.
De onderste trap van dit model wordt bezet door de **loutere materie**. Een steen ligt naast een steen, maar heeft geen enkele kennis van dit liggen en ‘naast elkaar liggen’. Wel kan de steen bij voorbeeld van een berg rollen en andere stenen in beweging zetten of andere materiële dingen (b.v. een boom) vernielen.
Die **boom** bij voorbeeld staat volgens Thomas al een trap hoger, want in hem vindt een zelforganisatie plaats; we spreken hier van een lage vorm van leven, die als een organisme in staat is zich te ontwikkelen – dus zijn gestalte te veranderen – en zich zelf te reproduceren. De resultaten van deze processen liggen echter telkens buiten de eigen zijnsvorm: een boom brengt een andere boom voort, maar kan haar eigen product niet zelf waarnemen.
Dit vermogen tot meerdere wijzen van waarnemen is juist wél bij de eerstvolgende hogere levensvorm gegeven: alle wezens die op de een of andere wijze met zintuigen begiftigd zijn en door de activering van deze zintuigen ook vermogens activeren die in de levende wezens zelf liggen, bij voorbeeld voorstellingskracht of geheugen. Sommige **dieren** hebben een uitstekend geheugen (denk aan eekhoorns of olifanten), andere bezitten een vooruitziend vermogen (bij voorbeeld gorilla’s die met afgebroken stokjes in grotere takken boren, om daar mieren uit te halen). Zij **hebben** dus dit soort vermogens en kunnen deze ook naar buiten toe activeren, maar **zij hebben geen kennis** omtrent deze vermogens. De uitingsvorm van dieren is die van buiten naar binnen, en van binnen naar buiten.
Op het moment dat er een nieuw vermogen bijkomt, namelijk dat van de reflexiviteit, spreken wij van rationaliteit. Wezens met dit vermogen weten om zichzelf en kunnen hun vermogens van binnenuit beschrijven, activeren (of ook achterwege laten) en beoordelen. Natuurlijk kunnen zij ook – net als de dieren – vermogens naar buiten toe activeren. Omdat wij mensen dat kunnen, en ook de dieren dat kunnen [niet zelden zelfs beter dan wij mensen] heeft het voor ons soms de schijn dat wij ons niet onderscheiden van de dieren; wij beoordelen ons mensen vaak volgens de vermogens die de dieren hebben, terwijl wij omgekeerd de dieren zouden moeten beoordelen volgens de vermogens die wij hebben.
Dankzij de rationaliteit is de mens in staat over zichzelf en anderen na te denken, maar telkens afhankelijk van de zintuigelijke waarneming, dus altijd ook gebonden aan de materiële component. In die zin beweegt de mens zich inderdaad tussen twee werelden: die van het materiële en die van het niet materiële. De volgend trap van deze ordo ziet Thomas in de puur geestelijke wezens, de engelen. Zij zijn wezens die al helemaal verinnerlijkt zijn, niet afhankelijk van materiële componenten. Hun zijnsvorm is die van kennis, die zij echter van buiten, en wel van God moeten verkrijgen. Daarom blijven zij afhankelijk. Voor God geldt dit niet meer. Gods kennis is zijn wezen.
Voor ons mensen zijn deze kenvormen vrij moeilijk te bevatten omdat wij zelf nu eenmaal altijd gebonden blijven aan een discursieve manier van kennen, wil zeggen wij schreiden voort van de ene naar de andere kennis. Dit heeft tijd nodig. En

bovendien is ons voorstellingsvermogen er niet aan gewend om het immateriële te bedenken, laat staan te doordenken.
Als mensen staan wij echter in het spanningsveld van materie en niet-materie, van vergankelijke en niet vergankelijke schepping. Wij kunnen deze onnoemelijke veelvuldigheid van de geschapen dingen overzien en bedenken. Pas door materie en niet-materie aan te houden is een dergelijke hoeveelheid en verscheidenheid in de schepping überhaupt mogelijk. Deze open zichtwijze maakt de schepping tot een plaats van telkens nieuwe mogelijkheden van verwondering en van verrijkende kennismogelijkheden.